

Jak jsem přežila Osvětim
a našla sílu žít

LILYIN SLIB

LILY EBERTO VÁ

DOV FORMAN

Lilyin slib

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.cpress.cz
www.albatrosmedia.cz

Lily Ebertová, Dov Forman
Lilyin slib – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2021

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA

V milující památce mé zbožňované matky Niny, mého mladšího bratra Bély a sestry Berty, kteří byli zavražděni v plynových komorách Osvětimi-Březinky. Tato kniha je rovněž věnována mnoha členům mé širší rodiny, kteří byli zavražděni, a všem těm, na které už nemá kdo vzpomínat.

Předmluva prince Charlese

Pro židovský národ byl holokaust osobní tragédií. Do konce druhé světové války celá jedna třetina evropských Židů zahynula rukou nacistů. Šest milionů nevinných židovských mužů, žen a dětí bylo zavražděno bez jiné příčiny, než byla národnost, do níž se narodili. Ohromný sloup dýmu pokrýl celou Evropu a jeho stín nad námi zůstává viset dodnes.

Zároveň byl však holokaust i univerzální lidskou tragédií. Byl to největší zločin člověka proti člověku, během něhož lidstvo projevilo, že je schopno nepopsatelné nelidskosti zcela nepochopitelného rozsahu. Jména byla nahrazena čísly vytetovanými na předloktí jako věčná připomínka hloubky, do níž lidstvo dokáže klesnout, a zla, které dovede způsobit svému bližnímu.

Zesnulý vrchní rabín lord Sacks hovořil o hlubokém rozdílu mezi historií a pamětí. „Historie,“ kázal, „je jeho příběh – událost, která se přihodila někdy jindy někomu jinému. Paměť je můj příběh – něco, co se přihodilo mně a co je součástí toho, kým jsem. Historie je informace. Paměť je naopak spjata s identitou... Historie je o minulosti jako minulosti. Paměť je o minulosti jako přítomnosti.“

Jsou to právě přeživší holokaustu, kdo nám pomáhají přeměnit historii v paměť svou schopností polidštovat nelidské. Jsou to oni a jejich slova, co mění minulost v přítomnost.

Po celý svůj život považuji za neobyčejnou výsadu, že jsem se setkal s tolika přeživšími. Jako patron státní charitativní organizace Holocaust Memorial Day Trust jsem byl mnohokrát svědkem jejich trýznivého

odkazu a byl jsem jím hluboce dojat. Čerpal jsem osobní inspiraci od mnoha spravedlivých a čestných lidí napříč národy, kteří tak jako má drahá babička princezna Alice Řecká podstupovali obrovské riziko a nasazovali svůj život, aby zachránili židovské muže, ženy a děti před jistou smrtí. Viděl jsem, jaký dopad měla slova, a i jen samotná přítomnost přeživších na druhé – ve školách, komunitách a organizacích v celé naší zemi i po celém světě.

Jedna taková příležitost se naskytla v roce 2015, kdy jsme já a moje paní měli tu nesmírnou čest zapalovat šest pamětních svící v rámci oslavy Národního dne památky obětí holokaustu v Londýně. Při zapalování každé svíce se k nám připojil jeden přeživší, který si tak jako mnoho jiných vybudoval po druhé světové válce nový život ve Spojeném království, a nesmírně tak přispěl ke tkanivu tvořícímu náš národ. Jednou z nich byla i Lily Ebertová, držitelka Řádu britského impéria.

Společně zapalování svící bylo připomínkou, že povinnost nezapomenout pomalu, ale jistě přechází z přeživších na naši generaci i na generace budoucí, ještě nenarozené. Symbolizovalo naši potřebu a povinnost umět se nebojácně postavit nepravostem a rázně vzdorovat slovům i aktům násilí. Vyzývalo nás, abychom se vrátili k ideálům tolerance a respektu a k ústřední myšlence předávané hebrejskou biblí, *b'tzelem Elohim*, tedy že my všichni, bez ohledu na rasu, barvu pleti, společenskou třídu nebo víru, jsme stvoření „k obrazu Božímu“.

Tato ponaučení, již tehdy důležitá, nabývají dnes přímo zásadního významu – zvláště v době, kdy se události holokaustu někdy překrucují, bagatelizují, nebo přímo popírají, je odkaz obětí a svědků něčím nedocentitelným a zcela nezbytným. To je něco, co Lily, stejně jako další přeživší holokaustu, chápe snad až příliš dobře.

Tím, že spolu se svým pravnukem Dovem Formanem sepsala tuto knihu, zapálila Lily svou vlastní svíci a poukázala na naléhavou nutnost předávat novým generacím její světlo i povinnost nezapomenout. Dov prokázal, že je splnění tohoto úkolu více než schopen. Prostřednictvím

poutavého a efektivního používání sociálních médií projevil Dov nesmírné odhodlání podělit se o příběh své prababičky s celosvětovým publikem. A Lily jako nadšená partnerka v tomto úkolu opět projevila svou vášeň využít každé schůdné cestičky k tomu, aby zajistila, že i ze strašlivých ztrát, které utrpěla, a nevyřlovného zla, jež překonala, může vzejít něco dobrého.

Lilyin příběh je stejně hluboce dojemný jako inspirativní. Právě z těchto důvodů, mimo jiné, mi bylo velkou ctí, když jsem byl požádán, abych k němu přispěl předmluvou. Lily a její příběh jsou majákem v temnotě; symbolem naděje uprostřed zoufalství.

V nejčernějších hlubinách Osvětlení dala Lily sama sobě slib, že jestli přežije, zasvětil zbytek svého života tomu, aby se svět dozvěděl, co se během holokaustu dělo. Tato kniha, která její svědectví tak poutavě zachycuje, je splněním tohoto slibu a vyvrcholením její celoživotní služby kolektivnímu svědomí lidstva. My všichni uděláme dobře, když proměníme Lilyinu historii ve svou vlastní paměť.

DOV

3. červenec 2020 Severní Londýn

„Pojď něco dělat, Dove!“

Moje prababička je celá nesvá. Ve svých devadesáti šesti letech je zvyklá trávit dny ve školách, rozmlouvat s dětmi o svých zážitcích v Osvětlení nebo vystupovat na veřejných akcích. Nesnáší, když trčí sama v bytě.

Pandemický lockdown konečně trochu polevil – aspoň prozatím. Po až příliš mnoha rozhovorech křičených přes okno, zatímco jsme stáli dole na zahradě, může moje rodina konečně zase strávit šabat s Lily, jako jsme to dělávali vždycky.

„Pojď něco dělat, Dove!“ vybízí mě Lily.

Je pátek večer a všichni jsme se sešli kolem jednoho stolu. Jsme šťastní, že jsme zase spolu, společně rozsvěcíme šabatové svíčky, žehnáme chleba. Je to mimořádný večer. Lily překypuje energií.

Ale vidím na ní, jak moc jí chybí její starý život. Vždycky tak ráda poznávala nové lidi. Jako žijící svědkyně si s láskou schraňuje svou roli ve výuce o holokaustu. Není to snadné, ale ona je rozhodnutá, že něco dokáže, že něco změní. Ví, jak moc pro lidi znamená slyšet její příběh přímo z jejích úst, jak setkání tváří v tvář může zcela změnit způsob, jakým někdo nahlíží jak na minulost, tak na budoucnost.

„Žádný strach, safto!“ Všichni jí říkáme safto, protože tak ji vždycky oslovovala maminka. Je to hebrejský výraz pro babičku. „Já něco vymyslím.“

Co teď?

Školy, muzea a univerzity už se opět otevřely, ale nikdo neví, kdy se zase budou moci konat veřejné akce. Taky to může trvat několik let. Kolik přeživších holokaustu se té doby dožije? Covidová krize mě přiměla uvědomit si jednu velmi bolestnou pravdu: jakkoliv je silná, jakkoliv se zdá nesmrtelná a jakkoliv ji miluji, moje prababička nemůže žít věčně.

Lily je neuvěřitelně podnikavá. Věčně chce zkoušet nové věci. Před pár lety se posadila na pohovku uprostřed stanice Liverpool Street a zvala lidi dojíždějící do práce, aby si k ní sedli a povídali si o holokaustu. Vloni jsme jí spolu založili účet na Twitteru. Sám jsem několikrát tweetoval o jejích lednových projevech na den památky obětí holokaustu.

Teď vážně uvažuji o tom, že využiji sociálních médií, abych saftu a její příběh představil novému publiku. Tolik mě toho naučila. Každý, kdo ji pozná, ji zbožňuje. A jestli někdy byla vhodná doba na šíření jejího poselství tolerance, podle mě je to právě teď.

„Tak třeba napíšeme další tweet?“ navrhu.

„Nebo se koukneme do nějaké školy?“ opáčí dychtivě.

Před dvěma týdny jsem jí uspořádal první videokonferenci přes Zoom. Safta se podělila o svůj příběh s mým učitelem dějepisu a pečlivě zodpověděla jeho otázky. O Zoomu do té doby nikdy neslyšela, ale zhostila se toho jako profík. Byl jsem na ni pyšný. Kontaktoval jsem jednoho novináře z *Jewish News*. Co takhle článek o tom, jak přeživší předávají své svědectví o holokaustu online?

„Není to jako osobní návštěva – ráda vidím svoje publikum!“ řekla mu. „Ale moje generace byla odjakživa zvyklá přizpůsobovat se novým situacím. Když to musí být, uděláme to. Vždycky je dobré vytěžit z toho, co vám život nabídne, co nejvíc.“

Napsal jsem tweet s odkazem na její rozhovor. Dostal pětadesát lajků. To není špatné, říkali jsme si všichni.

Ale co teď? Zbytek šabatu se vyptávám na všechny možné podrobnosti jejího příběhu. Přidává se ke mně i moje mamka Nina. Stejně jako já se

vždycky hodně zajímala o historii naší rodiny. Oba jsme vyrůstali s vědomím, že safta přežila holokaust, věděli jsme, proč u sebe vždycky nosí kousek chleba a proč nesnáší, když se plýtvá jídlem. V její přítomnosti jsme si nikdy nehráli s pistolkami ani se neprali. Tisíckrát jsme ji slyšeli mluvit na veřejnosti, přesto jsou spousty věcí, které o ní doteď nevím.

Co přesně se Lily a jejím sestram stalo po Osvětimi? Jaký měla pocit, když skončila válka? Proč se nevrátila domů do Maďarska?

„Jaké to bylo, safto?“ ptám se. „A kde jsi našla tu sílu jít dál?“

„Musíš jít dál. Člověk musí vždycky jít dál.“

Dříve měla Lily takové pravidlo, že nebudeme o šabatou nikdy mluvit o holokaustu. Je to den, kdy člověk nemá myslet na smutné věci. Vzpomínám si, jak zděšený a v rozpacích jsem byl, když ji jednou v sobotu pošlu jeden můj kamarád požádal, aby mu ukázala tetování. Byl v páté třídě, o rok starší než já, a zrovna se ve škole začal učit o holokaustu. Chtěl se dozvědět víc a měl spoustu otázek. Tehdy jsem i já sám viděl poprvé v životě zblízka Lilyino tetování, když nám ho oběma ukázala. Byla to šokující chvíle, na kterou nikdy nezapomenu. A pak jsme o ní celá léta nemluvíli.

Ale v poslední době se zdá, že v otázce, o čem se můžeme bavit o šabatou, hodně změnila názor. Mám dojem, že jsme si všichni najednou začali uvědomovat jistou naléhavost. Ze safty začínají proudit nové příběhy, které jsme doteď nikdy neslyšeli. A čím víc nám jich říká, tím víc jich toužím poznat.

„Jaké to bylo? Co jsi cítila?“

„Pravda je, že když jsi tam nebyl, nemůžeš to nikdy pochopit.“

Ale já to chci aspoň zkusit. Abych byl upřímný, nikdy dřív jsem se neodvážil položit *příliš* mnoho otázek. Pokaždé když prababička mluví o minulosti, musí si ji znovu prožít. Nechci jí způsobovat bolest. Ale zároveň si vážně moc přeju vědět přesně, co se jí přihodilo. Chci si to všechno dokonale uspořádat v hlavě. Je mi šestnáct. Lilyina mladší sestra Piri už měla v šestnácti letech za sebou nacistický koncentrák a otrockou práci.

O Osvětimi už jsem se napřemýšlel hodně. Koncem roku tam máme jet se třídou na školní exkurzi. Ale jaká je ještě šance, že se to opravdu uskuteční? Lily měla v plánu jet s námi.

Všechno je teď nejisté. Všechno je nepředvídatelné. Život mi v téhle době připadá o tolik křehčí.

Nechci, aby tyhle příběhy zmizely. Chci najít způsob, jak si všechno to, co nám Lily dala, zachovat už napořád.

Na druhý den večer, na konci šabatu, doprovodíme s mamkou Lily zpátky do jejího bytu.

„Nechcete jít dál?“ zve nás. „Mám nějaké věci, které bych ti chtěla ukázat, Dove.“

„Doufám, že je najdeš, safto,“ zavtipkuje máma.

Saftin byt je tak nacpaný věcmi. Myslím, že v životě nic nevyhodila. Ale co to všechno je a jak to ožívá, ví jen ona sama.

Čekám, zatímco se safta přehrabuje ve skříni. Když se ke mně otočí, celá září.

„Podívej se na tohle!“

Pyšně svírá fotbalový dres. Je královsky modrý se žlutými pruhy. Neznám v něm žádný tým.

„Páni!“ snažím se předstírat zájem.

„To je Maccabi, víš? Z Tel Avivu. Dali mi ho, když jsem tam přijela přednášet. V jakém to jen bylo roce? To je jedno. Podívej – je podepsaný!“

„Úžasný!“ A vtom si ve skříni za jejími zády všimnu jasně oranžové obálky tlusté malé knížečky.

„Safto, a co je tohle? To album, tamhle. Můžu se podívat?“

Posadíme se vedle sebe a začneme v albu listovat. Stránky jsou z plastu, jako průhledné přihrádky v peněžence, a každá z nich je zaplněná maličkými černobílými fotkami. Některé jsou spíš hnědobílé. Mnoho z nich má legrační bílé zvlněné okraje.

Myslím, že fotky Lilyiny rodiny jsem ještě nikdy neviděl, aspoň ne ty z doby před válkou. Několik prvních působí velmi formálně. Až na jednu, trochu rozmazanou: tři malé děti stojí vedle sebe na zahradě, vážně a slavnostně se drží za ruce.

„To jsem já. Tohle je můj bratr Imi. Tohle je René. Já byla nejstarší.“

„Já vím, safto! Pořád jsi nejstarší!“

Další, pozdější fotka, pořázená nedlouho před jejich deportací, ukazuje Lily s jejím bratrem a všemi třemi sestrami. Všechny dívky až na Lily jsou oblečené podobně a mají obrovské mašle ve vlasech. Počkat! Neměl by tam být ještě jeden bratr?

Lily vypadá smutně. Odpoví až po chvíli a jednou rukou se letmo dotkne zlatého přívěsku, který nikdy nesundává z krku.

„Béla to se studiem Tóry myslel tak vážně. Nechtěl ten den chybět v *chederu*.“

A tady jsou její rodiče, kteří mi připadají cizí a povědomí zároveň. Její matka se jmenovala Nina, stejně jako ta má. Má plachý, trochu křivý úsměv. A tady je její otec v kabátě a klobouku. Áron. Ach, je tak podobný mému prastrýci Ronimu! Tady je bělovousý rabín v dlouhém plášti. A vybledlá sépiová fotka muže s mohutnými kotletami. Jak viktoriánské.

„Můj dědeček,“ poučí mě Lily. „Dědeček Engelman. Otec mé matky byl rabín.“

„Páni!“ řeknu znovu. Ale tentokrát to myslím vážně.

Když dojdeme na konec alba, je už jiná doba. Tři nejstarší sestry už jsou velké. „A kde jsi ty?“ zeptám se. „A kdo jsou všechny ty ostatní holky?“

„Á, to jsou moje kamarádky ve Švýcarsku. Maďarské přeživší, jako my. A tohle jsem já a moje sestry. Tady René. Tady Piri.“

Všechny jsou si hodně podobné, hlavně Lily a Piri.

Když zvednu album blíž ke světlu, abych si mohl fotky prohlédnout pořádně, něco z něj vypadne.

„Co je to?“ zeptám se, když to seberu. „Bankovka? Ta je německá?“

„Ano. Dal mi ji jeden americký voják, když nás osvobodili. Podívej, to je jeho písmo.“

„Tohle jsi mi nikdy neukázala, safto!“ řekne mamka.

„Nenapadlo mě, že by to někoho zajímalo,“ odpoví Lily. „Myslela jsem, že je zajímavá jen pro mě.“

Otočím bankovku, abych si přečetl nápis. Po okraji se vine starobylý rukopis, je to jediné volné místo, kam mohl voják napsat svůj vzkaz: „Začátek nového života. Hodně štěstí.“

Pět slov naděje.

Nahoře na bankovce jsou ještě nějaká písmena, která vypadají jako hebrejská, ale nedokážu je rozluštit. Na spodní okraj voják zapsal: „asistent kaplana Schactera“.

„Ale kdo to tedy byl?“ vyptávám se. „Jak se jmenoval?“

„Ach, to už si nepamatuji! Bylo to před víc než pětasedmdesáti lety. Byl to židovský voják. To vím. Americký Žid. Byl tak laskavý. Na laskavost jsme nebyli zvyklí.“

A pak se najednou odmlčí. Vrátila se zpátky do minulosti, na některé věci vzpomíná, jiné zapomněla.

„Ale proč ti něco psal na bankovku?“ zeptám se.

„Nemohl najít žádný papír a chtěl mi napsat vzkaz. Myslím, že to bylo, když jsme odjížděly z Německa. Byl to tak milý muž.“

„Já ti ho najdu,“ slíbím. „Pověším to na Twitter. Jsem si jistý, že tam ho někdo dokáže vystopovat.“

Lily se zasměje. Takovým tím smíchem, co znamená: *Nebud' bláhový!*

Taky mamka se zasměje a protočí oči.

„Jen počkejte. Vážně. Sociální média dokážou neuvěřitelné věci,“ trvám na svém. Abych byl upřímný, sám si nemůžu být jist, jestli to zaberu. Ale člověk nikdy neví. Na sociálních médiích se dějí spousty hrozných věcí. Chci dokázat, že se tam můžou dít i ty dobré.

„Udělám si pár fotek. Ráno je dám na Twitter.“

Lily natáhne ruce – svoje drobné vrásčité ruce – a já přes ně položím bankovku. Vyfotím přední i zadní stranu tak, aby byl vidět vojákův vzkaz. A potom vyfotíme ještě jinou fotku Lily a jejích sester ve stejných kostkovaných šatech – je to chytlavý obrázek! Usmívají se ve společnosti nějakých amerických vojáků. Třeba to napsal jeden z nich?

„Dej mi čtyřicet hodin,“ řeknu Lily. Pořád se mi směje. „Vsadím se, o co chceš, že ho najdu.“

A pak se vrátíme k prohlížení rodinných fotek a safta začne mně a mamce vyprávět o svém šťastném životě v Maďarsku před válkou, v malém trhovém městě Bonyhádu, kde vyrůstala.

Lily

20. léta

Pravda je, že jsem byla rozená vůdkyně. Od samého začátku ke mně všichni moji bratři a sestry vzhlíželi. Nepřipadalo v úvahu, že by neudělali, co jsem jim řekla. Jistě, byla jsem z nás šesti nejstarší, ale taky jsem to měla v povaze. Líbilo se mi velet, přijímat odpovědnost a všem ostatním to vždycky vyhovovalo – dokonce i Imimu, nejstaršímu z mých bratrů, který se narodil hned po mně a nebyl ani o rok mladší. Věděli, že já to vím nejlíp. A později to nám všem pomohlo.

A tak jsem byla první dítě z rodiny, které usedlo ke stolu s dospělými na pesachový seder – hostinu, která zahajuje oslavy pesachu. A toho večera slavily i další rodiny po našem malém, rušném trhovém městě na jihozápadě Maďarska. V prosinci 1923, kdy jsem se narodila, byl z rostoucí sedmitisícové populace Bonyhádu jen asi jeden z osmi obyvatel Žid. Když tam vyrůstali moji prapraprarodiče o sto let dříve, kdy došlo ke zrovnoprávnění všech vyznání v Maďarsku, tvořili Židé třetinu populace. Každý v naší dávno etablované komunitě se nedočkavě těšil na každý jom tov, náboženský svátek. Celé generace se u nás těšily duchovnímu vedení vynikajících rabínů a respektovaných talmudských učenců.

Ten nezapomenutelný první seder musel proběhnout v dubnu 1928. Byly mi čtyři roky a byla jsem jediné dítě v domácnosti dost staré na to, aby mohlo zůstat déle vzhůru. Všechno bylo překrásně připravené – slaná voda, hořké byliny, pečená vejce, křen, víno, macesy a další symbolické pokrmy – a svíčky zapálené. Jak jsem byla pyšná, že mohu pronést úvodní

větu, *Má ništana*, a zeptat se svého otce hlasitě a srozumitelně, přesně jak jsem se to učila: „Čím se tato noc liší od všech ostatních?“

Nic jsem nemilovala víc než trávit čas s dospělými. Vzpomínám si, jak jsem měla stejný pocit znovu, když mi bylo asi deset let a poprvé jsem pila černou kávu v domě své tetičky. Samozřejmě měla příšerně hořkou chuť, ale já předstírala, že mi chutná. Ve skutečnosti se mi líbila jen ta skutečnost, že už ji můžu pít.

Ted' patřím mezi velké lidi, říkala jsem si. A jelikož jsem se chovala, jako bych byla dospělá, i když jsem byla ve skutečnosti malá holka, moji bratři a sestry začali respektovat můj úsudek, jako bych dospělá byla.

Jednou o šabatu, když byli naši rodiče v šulu, jsme si jako obvykle hráli na naší obrovské zahradě. Byla vážně ohromná, bylo tam dost místa na cokoliv. Vepředu rostly květiny, barevné a zářivé: chryzantémy jako zlaté koule a vysoké žluté slunečnice. Rádi jsme si uřezávali jejich svěšené hlavy a vybírali z nich pruhovaná semínka, pražili je na sporáku a louskali jedno po druhém nebo s nimi krmili slepice. Když jsme dům obešli ze strany, ocitli jsme se na velikém trávníku, kde jsme donekonečna hráli míčové hry, házeli míč a chytali ho, a vyhazovali až nahoru na střechu a čekali, na kterou stranu se odrazí. Potom tu byl rozložitý ořešák s nízkými a dobře přístupnými větvemi, jehož jasné zelené plody nás vždycky lákaly ještě dříve, než se jejich slupky otevřely. Nikdy jsme neodolali pokušení je rozlousknout a dostat se k ořechům co nejdříve. A vždycky nám z toho zůstaly jen černé skvrny na rukou, které se nedaly umýt.

Vzadu za domem a za kůlnami, kde se skladovalo dřevo a uhlí, ležel sad a zeleninová zahrada. Měli jsme tam jabloně, švestky, třešně... a každý druh ovocného keře, jaký si jen dovedete představit. Kukuřičné klasy, rajčata, papriky. Hodně těžší práce zastal zahradník, ale i my jsme museli střídavě pomáhat se zaléváním a sklizní. V létě vždycky zůstalo něco, co se dalo schovat na zimu, a v zimě zase něco, co se dalo ušetřit až do léta. Nakládané okurky. Ovoce v kompotech nebo marmeládách. Ale jak už jsem

řekla, tohle byla sobota a my jsme byli ortodoxní rodina, stejně jako mnoho našich sousedů.

Potíž byla v tom, že byl zároveň i nádherný letní den. Trošku jsme se nudili a měli jsme hlad a doma pořád nikdo nebyl. A ovoce vypadalo tak lahodně.

„Na šabat se ovoce netrhá!“ připomínala jsem sourozencům.

Pravidla jsme všichni znali. Je třicet devět různých druhů práce, které jsou o šabatu zakázané, a sklízení je jedním z nich.

Byla jsem vážně hodná holka. Tehdy mi mohlo být deset nebo jedenáct let. Měla jsem své povinnosti a taky reputaci, které jsem musela dostát. Má sestra René, živá a stále rozesmátá, byla o dva a půl roku mladší než já. Po ní byla Piri, narozená roku 1929, vždy upravené a choulostivé děvče, velice umělecky nadané, ale podstatně plašší než René. René byla velmi společenská, ale zdaleka největším extrovertem z nás všech jsem byla rozhodně já. Náš další bratr Béla se narodil ještě tři roky po Piri – bylo to první narození v domě, na které si vzpomínám – a to byla Berta, myslím, ještě v peřince. Všichni jsme byli oblečení stejně, ve svých nejlepších šatech. Vždycky jsme mívali hezké, upravené oblečení.

„Žádné trhání!“ zopakovala jsem o něco pomaleji, protože jsem dostala nápad. Měřila jsem si nedalekou jabloň, dívala se na její nízké větve a na Imiho, který rychle rostl a už teď byl stejně vysoký jako já. „Ale nikde se nepíše, že nemůžeme jíst ovoce přímo ze stromu.“

A přesně to jsme taky udělali. Se zakloněnými hlavami a rukama pevně sevřenýma za zády, poslušni všichni do posledního, jsme chňapali pusou po lesklém ovoci a chytali do zubů jeho lesklé slupky. Ale netrhali jsme ho! Neporušili jsme pravidlo. Ti menší okusovali rybízové keře jako kůzlata. Spokojeně jsme se krčili u keřů a pomocí rtů nechávali vklouznout bobulky přímo do hladových pus.

Já byla organizátor. Imi byl můj nohsled. Byli jsme dokonalý tým. Měl tak šikovné ruce – stejně jako Piri – a neuvěřitelně přesné prstíky. Byla

jsem přesvědčena, že by s nimi dokázal cokoliv. A co bylo důležitější, byl by udělal cokoliv pro mě. Když se mi kýval zub a já ho chtěla vytrhnout, Imi ho vytáhl – uvázal nit ke klice dveří a rychle je zabouchl. Jednou, když byl ještě mladší, jsem si vzala do hlavy, že si chci hrát s bambulkami přišitými kolem dokola těžkého vyšívaného ubrusu, speciálního kousku, který se vytahoval jen kvůli návštěvám. Poprosila jsem ho, aby je pro mě ustříhal. Šmik! Šmik! Šmik! Imi dychtivý mě potěšit je ustříhl všechny do poslední.

Oba nás taky fascinovala všemožná malá stvoření. Sbírali jsme spolu cvrčky a žížaly a hlemýždě a žáby ze zahrady a sledovali je nepřetržitě celé hodiny, abychom přišli na to, jak přesně se pohybují, jak jedí, jak vydávají své zvláštní zvuky.

Milovala jsem trávení času s Imim, protože mi vždycky pomohl dělat to, co jsem chtěla dělat; pozorně naslouchal mým nápadům a pak jsme je společně uskutečňovali.

Naši rodiče jednou koupili Bertě nádhernou novou porcelánovou panenku, kterou jednou uviděla ve městě a zamilovala se do ní. Naše nejmladší sestra byla bystrá, překypovala energií a dovedla si našeho otce dokonale omotat kolem prstíku. Všichni jsme ji zbožňovali. Ta panenka byla velmi zvláštní a neobvyklá, protože když jsme ji položili na záda, jako kouzlem se jí zavřely oči. Něco takového jsme do té doby neviděli!

„Jak jen to je možné?“ divila jsem se. „Imi, budeš mi muset pomoci přijít tomu na kloub.“

„Co chceš, abych udělal?“

„Rozbijeme hlavičku. Pak uvidíme, jak ty oči fungují!“

Imi byl ochotný komplic. A myslím, že byl i stejně zvědavý jako já. Jenže to nedopadlo dobře. Spolu s hlavičkou se nějak poškodil i mechanismus, a tak nám panenka žádné odpovědi nedala. Chudinka Berta! Byla tak ochotná odpouštět. Snad jsme si mysleli, že jí apu koupí novou? Koneckonců nemusela dlouho žadonit ani o ten velký červený puntíkatý míč, který si tolik přála.

Jindy jsem chtěla zjistit, jak fungují hodinky, vědět, co se odehrává v tom tikajícím stříbrném pouzdře. Samozřejmě jsem požádala Imiho, aby je rozebral, abychom to viděli oba dva. Když mi ukázal kolečka a pérka v matčiných hodinkách, museli jsme samozřejmě prozkoumat i ty tatínkovy. Neustále jsem Imiho k něčemu ponoukala. Kdo by mi to mohl vyčítat? Neudělala jsem přece nic špatného!

Naši rodiče pochopitelně věděli úplně přesně, kdo se za všemi těmi neplechami skrývá. Ale nějak si nevzpomínám, že by z toho některý z nás měl někdy problémy nebo byl nějak potrestán.

„*Oh, mein Kind!*“ říkával mi apu. Mluvil raději německy než maďarsky, většinu svých záležitostí řešil v němčině. „*Ich hätte nicht gedacht, dass du das tun würdest!*“ Ach, dítě moje! Nenapadlo by mě, že něco takového uděláš!

A od té doby si můj otec i matka – apu a anyuka – dávali větší pozor, aby jejich hodinky nezůstaly bez dozoru.

Taky ze mě neměli velkou radost, když jednou zjistili, že jsem otevřela dvířka od klece plné kuřat, na kterou jsem narazila na zahradě, a vypustila je na svobodu. Bylo mi těch ptáků tak líto, jak jsou tam namačkaní jeden na druhém, a vypadali tak uboze.

Jasnou hranici mi rodiče vymezili pouze dvakrát, pokud si pamatuji. A v obou případech to bylo docela rozumné. Nejdříve mně a Imimu zmařili náš plán prodat malou René. Ne že by jí to vadilo. I když byla úplně maličká, byla by René udělala cokoli, aby udělala radost druhým.

A Imi také velice toužil mít vlastní jehňátko. Nedal s tím prostě pokoj, neustále na rodiče naléhal. Dokonce dostal vyhubováno za to, že pro něj na trávě postavil přístřešek, kde bude bydlet. Ale jehňátka se nikdy nedočkal.

Apu a anyuka věděli, že máme dobrodružnou povahu, někdy i uličnickou, ale že nejsme zlomyslní ani krutí. Obecně jsme se chovali zdvořile a ve škole jsme poslouchali a to pro ně bylo hlavní. Samozřejmě nás učili uctivosti: žádné z dětí si nikdy nedovolilo posadit se na otcovo místo v čele stolu nebo mu odmlouvat. Konverzace mezi různými generacemi

nebyla zdaleka tak svobodná, jako je dnes. Neočekávali jsme, že se nám budou starší svěřovat, a nikdy jsme jim nepokládali osobní otázky. Proto taky dodnes netuším, jak se moji rodiče vlastně potkali.

Má matka, narozená roku 1897 do rabínské rodiny, vyrůstala v letovisku Szenc, slovensky Senec, nedaleko Bratislavy, které patřilo do Uherského království a později přešlo pod Československo, republiku vzniklou po první světové válce a jejích úmluvách. Otec, o dvanáct let starší než jeho manželka, se narodil v Bonyhádu, stejně jako jeho otec a dědeček a pradědeček a všichni jeho četní bratřenci a sestřenice, synovci a neteře. Nina Breznitzová i Áron Engelman vyrůstali stejně jako my ve velkých, úzce spjatých židovských rodinách střední třídy, skrz naskrz maďarských, dobře finančně zajištěných a bezpečných v každém ohledu. Proč by se na tom mělo něco měnit?

Když se na tu dobu ohlížím, pamatuji si v našem domově pouze harmonii. Byl hlučný, ale plný pohody. Jestli se apu a anyuka někdy hádali, my děti jsme to neslyšeli. Když jsme se pohádali my malí, rychle jsme na to zase zapomněli. Pomáhalo i to, že René byla od přírody tak laskavá osoba, která se za každou cenu vyhýbala jakýmkoli sporům. Kdykoliv anyuka nakázala, aby někdo prostřel stůl nebo poklidil, ona byla první, kdo přiběhl na pomoc. Vlastně když kdokoliv kdykoliv něco potřeboval, vždycky tu pro něj byla, ochotná udělat, cokoliv mohla.

Každý z nás měl dovoleno být sám sebou. Piri byla po otci tak trochu posedlá hygienou. Nemohla třeba vložit do úst nic, čeho se předtím dotkla něčí ruka. Ale to bylo v pořádku. Naše matka i otec pro to měli pochopení. A tak v pátek večer, když apu odříkával *kiduš*, požehnání před šabatovým jídlem, které se recituje nad vínem, a poté se vysoký stříbrný pohár podával kolem stolu, aby se z něj napil postupně každý člen rodiny podle věku, dostávala Piri svůj vlastní pohárek.

Vážně jsem měla ty nejlepší rodiče, o jakých se dítěti může zdát: laskavé, klidné, milující a velice shovívavé. Myslím, že navzdory našim

eskapádám nás považovali za ty nejchytřejší a nejkrásnější děti na celic-kém světě. Vyrůstali jsme v jakémsi kokonu, tak bezpečném a chráněném před všemi zly světa, že jsme ani netušili, že nějaké zlo existuje.

Každé ráno chodíval apu do kuchyně a dopřával si velmi horkou kávu se ždibcem smetany sebrané z mléka, které jsme brávali každý den od farmáře z kraje města. Kolem domů denně procházel pekař a nosil na zádech malé máslové houstičky zvané *zimmel*. Ty jsme snídávali, než jsme vyběhli z domu ke škole.

Nepatřili jsme k nejbohatším rodinám a na našem domě nebylo nic ohromného, zato stál na jedné z nejkrásnějších ulic města – Perczel Mór číslo 32. Naše čtvrť byla velice přátelská a nám dětem na světě nic nechybělo. Vážně, neměli jsme v životě žádné starosti. A nedovedete si ani představit, jaké svobodě jsme se těšili. V širokých, stromy lemovaných ulicích nehrozilo žádné nebezpečí: v celém městě bylo jen pár cizinců a pouze jedno jediné auto, taxislužba, která dovážela lidi na stanici Szakály-Hógyész vzdálenou třicet kilometrů. Taky jste si mohli chytit poněkud rozhrkaný autobus. Malou železniční stanici přímo v Bonyhádu využívaly většinou nákladní vlaky. Jinak tu byli jen koně a osli, povozy nebo kočáry a za dlouhých sněžných zim také sáně.

Někdy jsme si hrávali na půdě. Náš dům měl jen jedno podlaží a ve velkém střešním prostoru jsme v zimě věšivali prádlo a uchovávali pesachový porcelán a příbory. Taky se tu daly najít spousty tajemných starých dokumentů a dopisů patřících mému otci a dědečkovi, se zajímavými známkami na obálkách, které jsme rádi sloupávali a přidávali do svých sbírek. Doma jsme si nejraději hráli s naším nádherným šedě grošovaným houpacím koněm, který měl hřívu a ocas z opravdových žíní, kožené sedlo a otěže a pěkné kovové třmeny.

Ale úplně nejraději jsme byli venku, hráli míčové hry, skákali panáka nebo přes švihadlo, klouzali se na jednoduchém kluzišti, které jsme si každý rok vyráběli poléváním trávníku na zahradě, jakmile v listopadu začala voda zamrzat. Zimy bývaly mimořádně chladné, ale my si rádi hráli venku

a pak si chodili dovnitř nechat roztát zmrzlé prsty nad kuchyňským sporákem. Při sáňkování nás zahřívaly měkké kožešninové čepice a rukávniky.

Spousta našich kamarádů byli naši příbuzní a příbuzní zase kamarádi. Po celý rok jsme pobíhali mezi svými domovy, jak se nám zachtělo, s jistotou, že kamkoliv přijdeme, bude někdo, s kým si budeme moci hrát, nebo snadno sestavíme partu na družstvo. Piri patřila k nejtišším dětem, přesto byla nesmírně oblíbená. Její kamarádi se u nás zastavovali v jednom kuse. Milovali ji, protože byla tak kamarádská a dobrácká a dalo se s ní zajímavě povídat. Taky Berta mívala nekončící příliv návštěv.

K mým nejmilejším společníkům patřila má sestřenice Hilda, která byla stará téměř přesně jako já a taky se mnou chodila do třídy. Byla vyšší a tišší než já a moc chytrá. Taky pohledná, měla rovné hnědé vlasy a hnědé oči, trochu jako já. Byla nejmladší z rodiny, měla tři starší sestry a bratra. Hodně jsme si spolu hrávaly, ale jak jsme trochu vyrostly, nejraději ze všeho jsme si povídaly.

Bonyhád byl přátelské, rušné město se spoustou malých krámků, několik většími obchody, párem malých továren, venkovním koupalištěm, dvěma aktivními synagogami a třemi kostely. Byl plný Engelmanů. Většina rodiny podnikala tak či onak v obchodu a nikdo nebydlel ani nepracoval dál než na deset dvacet minut chůze od nás. Dva moji strýcové, Leo a Sandor, měli velký obchod s porcelánem a keramikou na Horthyho ulici č. 4. Ani apuův obchod nebyl daleko od domova ani od podniků jeho bratrů a my jsme mezi nimi často přebíhali a doručovali vzkazy. Můj otec prodával textil. V regálech sahajících až ke stropu se vrstvily role s nejrůznějšími materiály: teplá vlna, barevná bavlna, přepychové hedvábí a satény, praktické látky na pracovní oděvy, většina z toho doručovaná poštou z celého světa, takže otec sám příliš cestovat nemusel a v domově své rodiny chyběl jen vzácně. Ale o to víc bylo papírování! Zdálo se nám, že píše dopisy v jednom kuse. V jeho obchodě pracovalo několik zaměstnanců, elegantně oděných pánů s dřevěnými metry, kteří odměřovali

látky zákazníkům svým švih, švih, švih na velikých stolech a odstříhávali je lesklými nůžkami.

A samozřejmě jsme pěkně oblečení chodili i my. Maminka nechávala ušít nové šaty pro celou rodinu třikrát nebo čtyřikrát do roka. Jako nejstarší dítě jsem vedle dalších privilegií a hraček měla i víc nových šatů než všichni ostatní. Ale do šulu nebo na rodinné oslavy nás maminka ráda oblékala všechny stejně. A tak kdykoliv jsem měla nové šaty, měly je i moje sestry. Pamatuji si, že ve 30. letech v Maďarsku byly v módě námořnické oblečky. Stejně jako v Anglii, jak jsem se dozvěděla později. A tak jeden rok jsme si, všech šest sourozenců, oblékli úhledné námořnické oblečky s velikými hranatými bílými límci a modrými stuhami uvázanými vepředu. Vypadali jsme jako prvotřídní posádka a taky jsme se tak cítili.

A v ty nejvýjimečnější dny – o svátcích a narozeninách – jsem směla nosit zlatý řetízek s andělem. Přívěsek byl jednoduchý: zlatý disk s malým zamýšleným cherubem s bradou opřenou o ruku a hloubavě zvednutýma očima. Roztomilý, nevinný talisman, jež dostala nevinná holčička, když byla ještě moc malá na to, aby si vůbec pamatovala, kdy nebo proč přesně se to stalo. Teprve nedávno jsem objevila, že můj cherub byl přejetý z jedné italské malby – že je to jeden z krásných malých andílků na obraze Raffaelovy *Sixtinské madony*. Maminka uchovávala můj přívěsek v malé krabičce u sebe ve skříni. V ty dny, kdy si přála, abych vypadala obzvlášť krásně, ho přinesla a zapnula mi ho na krku. Byl to zvláštní požitek, díky němuž jsem se cítila milovaná a jedinečná.

Myslím, že jsem měla ty nejlepší rodiče na celém světě.

30. léta

Jednou z věcí, na nichž mým rodičům opravdu záleželo, bylo vzdělání. Chtěli, abychom se učili, a dělali všechno pro to, aby nám to usnadnili. Naštěstí se nám všem ve škole docela dařilo a učili jsme se rychle. A tak mě do židovské základní školy, kam jsme chodili všichni, chlapci a dívky společně, vždycky po třech ročnících v jedné třídě, poslali o rok dříve. Nejdříve jsme měli každý svou vlastní malou černou tabulku. Později jsme dostali na psaní a kreslení papír.

Pamatuji si, jak jsem se jednou rozplakala, protože jiné děti dostaly sešity a já jen listy papíru.

„Ale já umím taky číst a psát!“ řekla jsem učitelce, když se mě zeptala, proč pláču. „Proč nemůžu dostat taky sešit?“

„Tím se netrap! Ty děti jsou starší. V prvním ročníku se sešity nedávají,“ vysvětlila mi a mě to uklidnilo.

Pro Imiho to ve škole bylo zpočátku složitější, protože byl levák – stejně jako Piri – a nutili ho psát pravou rukou. Brzy ale všechno dohnal a byl tak bystrý a pracovitý, že nakonec složil všechny maturitní zkoušky za jeden rok místo dvou, v pouhých patnácti nebo šestnácti letech. Každý den po škole docházel do *bejt midraš*, studovny vedle naší krásné nové synagogy, a učil se Tóře. Byl tak odhodlaný k učení, že o tmavých zimních večerech chodíval ven a studoval ve světle elektrických pouličních luceren; světlo v domě mu nestačilo.

Dnes jsem v šoku, když pomyslím na některé věci, které dělávali naši školní učitelé. Místo aby povzbuzovali děti, které měly s učením potíže,

často je ponižovali. Když někdo nedokázal vyřešit matematickou úlohu, učitel zavolal dítě z některého mladšího ročníku a nechal ho odpovědět za ně. Mně to s čísly šlo, a tak jsem mezi starší děti chodila dost často. Připadá mi to jako hrozná metoda, jak děti něco učit!

Já sama jsem ve škole mívala potíže jen kvůli jedné věci: vykřikování odpovědí. Nemohla jsem si prostě pomoci. Jen jsem chtěla být dobrá žákyně.

„Lily, buď zticha!“ říkala mi učitelka. (Mé skutečné jméno bylo Livia Engelmanová, ale vždycky mi všichni říkali Lily.)

Museli jsme se učit z paměti spousty básní, v maďarštině a někdy taky v němčině – oběma jazyky jsme mluvili plynule –, a mnohé z nich si pamatuji dodnes. Čím jsme byli starší, tím víc básní jsme se museli učit. Nebylo to zrovna spravedlivé, protože některé děti mají dobrou paměť a jiné zase horší. Já měla to štěstí, že to pro mě bylo snadné. Doma jsem pak zkoušela mladší sourozence a pomáhala jim naučit se verše z paměti. Co se týče Imiho, ten měl poezii tak rád, že psával i vlastní básničky.

V Bonyhádu žila spousta německy mluvících lidí – třeba farmář, od kterého jsme brali mléko, jehož rodina byli dunajští Švábové. Švábové byli v devatenáctém století stejně jako Židé povzbuzováni, aby pomáhali budovat obchod v malých městech nové rakousko-uherské říše. Obě tyto komunity vynikaly svou pracovitostí a podnikavostí. Ale důležité bylo, že jsme byli všichni Maďari – ať katoličtí, luteránští, nebo židovští. Vedle ortodoxních Židů jako my tu žila samostatná kongregace Židů neologických, kteří žili o něco moderněji a liberálněji a bylo jich asi o polovinu méně než nás. Každický z nás se však cítil být cele, jednoznačně a nepochybně Maďarem. Ortodoxní Židé byli rozhodně mnohem přísnější než neologičtí, ale jen málo mužů mezi nimi nosilo plnovous, jak by mnoho lidí očekávalo. Žiletky v ortodoxním judaismu nejsou dovolené, ale můj otec používal k docílení hladce oholeného vzhledu příšerně páchnoucí chemikálii jménem Rasol.

Všichni jsme spolu vycházeli dobře. Na naši židovskou základní školu chodily dokonce i křesťanské děti, protože jejich rodiče věřili, že se jim tam dostane lepšího vzdělání.

Nejšťastnější jsem byla, když jsem se mohla učit nové věci, a nejraději jsem měla matematiku. Ale my dívky jsme se musely učit také šití. Nejvíc mě bavilo vyšívání. Stejně jako poezie je to něco, co člověk nezapomene. Dodnes vím zcela přesně, jak udělat každý steh, který jsem se naučila jako malá holčička – křížkový, saténový, řetízkový, zadní, příkrývkový, pírkový, uzlíky všeho druhu. Ale jakmile jsem každý z nich zvládla, už jsem neměla trpělivost dotáhnout celé dílo až do konce, se všemi těmi pracnými vzory kvítků a ptáčků a srdíček. Pracovala jsem raději s čísly než s jehlou.

Krásná Piri byla na ruce o tolik šikovnější než já. Měla úchvatné výtvarné nadání a nic ji nebavilo víc než kreslit nebo malovat. Ale byla taky perfekcionistka. Nikdy nic nezačala, pokud si nebyla jistá, že to bude moci dokončit přesně tak, jak chce.

Vraceli jsme se sice ze školy na oběd, který se většinou skládal z bramborové polévky nebo těstovin, ale chodili jsme každý jindy, takže jsme neobědvali společně. Přesto nám maminka vždycky chystala jídlo sama. Když na to dnes vzpomínám, nechápu, proč jsme jí vůbec dovolili dělat pro nás tolik. Mohli jsme si jídlo snadno připravit sami. Ale ona už byla taková, pro své děti vždycky dělala všechno, ještě s pomocí naší hospodyně Burgi, křesťanské ženy asi v matčině věku, která s námi žila skoro jako členka rodiny. O šabatou mohla dělat práce, které jsme my dělat nesměli, a pak jít v neděli do kostela, když chtěla. Byla u nás vždycky spousta práce s vařením a domácností, protože se muselo všechno dělat od píky. Nemohli jsme jít do krámu a koupit si nudle – museli jsme je vyrobit z mouky a vajec. Ale i když jsem byla nejstarší a dívka, maminka nechtěla, abych marnila čas v kuchyni. Chtěla, abych studovala. Někdy uvažuji nad tím, jestli tušila, že tuhle šanci už nikdy znovu nedostanu. Židovské dívky jako já chodily na univerzitu jen vzácně, takže předpokládám, že dalším krokem po škole by pro mě byl sňatek a vedení vlastní domácnosti a nakonec